

MARGUERITE HARL

GLAS DE LAUDĂ
Cântările biblice din rugăciunea liturgică

în colaborare cu
Bruno Meynadier și Antoine Pietrobelli

Traducere din limba franceză ȘTEFAN MUNTEANU

Tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului
TEOFAN
Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

DOXOLOGIA
Iași, 2016

Colecția „Scriptură, Tradiție, Liturghie” este coordonată de
prof. dr. Ștefan Munteanu și pr. Cezar Țăbârna

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

HARL, MARGUERITE

Glas de laudă: Cântările biblice din rugăciunea liturgică / Marguerite
Harl; Trad. De Ștefan Munteanu. - Iași: Doxologia, 2016

ISBN 978-606-666-520-9

I. Munteanu, Ștefan, trad. (TRAD.)

2

Coperta I: Sfântul Prooroc Iona, frescă din 1527, Mănăstirea
„Sf. Nicolae” Anapafsas, Meteora (Grecia).

Titlul original: *Voix de Louange*

Les cantiques bibliques dans la liturgie chrétienne

© 2014, Société d'édition *Les Belles Lettres*

© DOXOLOGIA, 2016

ISBN 978-606-666-520-9

CUPRINS

Cuvânt înainte	13
----------------------	----

Partea întâi
PREZENTAREA CELOR
PAISPREZECE CÂNTĂRI ADĂUGATE
LA PSALTIREA DIN ALEXANDRINUS

1. Codexul <i>Alexandrinus</i> și Psaltirea sa	27
Locul și data realizării codexului <i>Alexandrinus</i>	35
2. Lista celor paisprezece cântări	42
Tabelul celor 14 cântări	43
Abrevieri ale cărților biblice	50
3. Textul grec și traducerea celor paisprezece cântări	51
Traducerea Odelor în limba română	53
O traducere cu destinație liturgică	55
Cele paisprezece cântări (textul grec și traducerea)	57
1. <i>Cântarea lui Moise din Ieșirea</i>	59
2. <i>Cântarea lui Moise din Deuteronomul</i>	63
3. <i>Rugăciunea Anei, mama lui Samuel</i>	73
4. <i>Rugăciunea lui Isaia</i>	77
5. <i>Rugăciunea lui Iona</i>	81
6. <i>Rugăciunea lui Avacum</i>	83
7. <i>Rugăciunea lui Iezechia</i>	89
8. <i>Rugăciunea lui Manase</i>	93
9. <i>Rugăciunea lui Azaria</i>	97
10. <i>Cântarea celor trei tineri</i>	103
11. <i>Rugăciunea Mariei, Născătoarea de Dumnezeu</i>	109
12. <i>Rugăciunea lui Simeon</i>	111
13. <i>Rugăciunea lui Zaharia</i>	113

14. <i>Cântarea dimineții</i>	115
<i>Cântarea lui Isaia</i>	119
Note referitoare la ilustrațiile ce însoțesc textul odelor	123

Partea a doua

DESCRIEREA CELOR PAISPREZECE CÂNTĂRI

4. Cântările incluse în Biblie (Bruno Meynadier)	127
Blocuri eractice nesatisfăcător adaptate	128
Chei de lectură a textului narativ	135
Schița unei istorii de includere	139
Cântarea și profeția	141
5. Organizarea rugăciunii creștine cu psalmi și cântări	143
Termenul și noțiunea de „liturghie” în iudaism și la creștini	143
„Dumnezeiasca liturghie” a creștinilor potrivit lui Clement Alexandrinul	147
Alegerea Psaltirii pentru rugăciunea liturgică	151
Repartizarea rugăciunii pentru o liturghie a „Ceasurilor”	154
Întrebuințarea cântărilor și multiplicarea Psaltirilor liturgice	157
6. Genuri literare, caracteristici poetice și liturgice	161
Titluri și genuri literare	161
Caracteristicile unei creații poetice în cântările biblice	166
Indicii liturgice în cântările biblice	174
7. Personajele biblice: modele de viață și mărturisitori ai credinței în Dumnezeu evreilor	180
Modele scripturistice celebre	182
Învățătura religioasă a cântărilor din Vechiul Testament	185
8. Scopul teologic al colecției creștine de cântări: istoria mântuirii în cele două Testamente	189
Argumentația lui Irineu de Lyon împotriva gnosticilor fondată pe cele patru imnuri din Evanghelia după Luca	190

Vestirea „mântuirii” în cântările Vechiului Testament	192
--	-----

Partea a treia
INVESTIGAȚIE ARHEOLOGICĂ A COMPUNERII
COLECȚIEI ODELOR DIN ALEXANDRINUS

9. Listele de Ode la rabini și la Origen	205
Două liste rabinice: o succesiune de cântări până la biruința lui Israel	205
Lista de Ode a lui Origen: o creștere spirituală spre unirea mistică	209
Cele trei ode păstrate la începutul colecției din <i>Alexandrinus</i>	213
„Rugăciunea Anei” recunoscută ca „odă”	214
10. Listele evreilor „salvați” în Biblie și în iudaismul elenistic	221
Rugăciunile biblice de mijlocire cu evocarea trecutului și articulația καὶ νῦν, „și acum”/„acum, de asemenea”	221
Exemplul rugăciunii lui Samuel în 1 Regi 12	223
Recunoașterea rolului lui καὶ νῦν în cea mai veche rugăciune creștină din Faptele Apostolilor 4,24-30	225
Primele rugăciuni cu evocarea trecutului și listele evreilor „salvați” de Dumnezeu lor	226
Rugăciunile arhiereului Simon și preotului Eleazar din Cartea a treia a Macabeilor	228
Adaosurile la versiunea greacă a cărții <i>Estera</i> : o listă de șapte „salvați”	230
Targumul Şeni la <i>Estera</i> : evreii sunt întotdeauna izbăviți de Dumnezeu lor	234
11. Listele de rugăciuni biblice în tratatul lui Origen <i>Despre rugăciune</i>	236
12. Uzajul creștin al rugăciunilor sinagogale în <i>Constituțiile Apostolice</i>: exemplul rugăciunii de la VII, 37	243

Tabel recapitulativ al listelor ebraice de personaje „salvate” reluate apoi de creștini ca „liste de rugăciune”	254
Comentariu la tabel	255

**Partea a patra
CĂTRE REALIZAREA
UNEI LISTE LITURGICE COMPLETE**

13. Pledoariile episcopale din secolul al IV-lea, grecești și latine, în favoarea cântării în rugăciunea liturgică	261
<i>Epistola către Marcellinus</i> a lui Atanasie	263
<i>Prologul</i> lui Vasile din Cezareea Capadociei la explicarea Psaltirii	269
Ambrozie al Milanului, <i>Prolog</i> la explicarea Psaltirii și <i>Comentariu la Evanghelia după Luca</i>	273
14. Atitudinea diferită a grecilor și latinilor față de „Cântecul viei neroditoare” (Is. 5)	279
Dispariția „Cântecului viei neroditoare” din listele liturgice grecești	280
„Cântecul viei neroditoare” din Isaia 5 la Părinții latini	282
15. Predica lui Niceta de Remesiana și lista sa de nouă cântări	287
Predica lui Niceta de Remesiana „Despre folosul imnurilor”	289
Rugăciunea lui Azaria (Dan. 3,24-45) lipsește, într-adevăr, din lista lui Niceta?	296
La ce rugăciune a lui Ieremia se referă Niceta atunci când îi evocă pe „Iona și Ieremia, profeții preasfințiți”?	301
Preistoria noilor cântări care apar în lista lui Niceta: Avacum 3, Isaia 26, <i>Magnificat</i>	309
„Rugăciunea cu cântec a lui Avacum”	310
„Rugăciunea lui Isaia” din Is. 26,9-20	315
<i>Magnificat</i>	319

16. Problema cronologică pusă de suprapunerea listei lui Niceta și a celor nouă Ode din canonul bizantin	322
17. Rugăciunile lui Iezechia și Manase, texte „suplimentare” în colecția din <i>Alexandrinus</i>?	331
18. Închiderea colecției cu „Cântarea dimineții” (Bruno Meynadier)	341
Compoziția cântării	341
Vechi mărturii referitoare la notorietatea cântării	346
O posibilă reconstituire a istoriei imnului	350
Modificările aduse imnului în contextul crizei ariene	353
Importanța liturgică a imnului	357
Rugăciunea <i>Katxiôson</i> („Învrednicește-ne, Doamne”)	359
19. Posteritatea codexului <i>Alexandrinus</i> și problema originii sale (Antoine Pietrobelli)	362
<i>Alexandrinus</i> , strămoș al Psaltirii din Constantinopol?	365
Importanța tradiției liturgice	369
De la paisprezece la nouă ode sau de la nouă la paisprezece ode?	373
Pentru o origine constantinopolitană a lui <i>Alexandrinus</i>	375
Concluzii și provocări	378
Bibliografie	395
Indice de referințe scripturistice	411

Codexul *Alexandrinus* și Psaltirea sa

Codexul *Alexandrinus*¹ reprezintă una dintre rarele cărți ale Antichității care au ajuns până la noi în întregime. El se numără, de asemenea, și printre cele mai vechi trei manuscrise în care se păstrează textul aproape integral al Bibliei. Dintre aceste trei manuscrise biblice grecești, *Alexandrinus* este cel mai recent. Celelalte două, *Sinaiticus* și *Vaticanus*, datează, fără îndoială, din secolul al IV-lea, în timp ce *Alexandrinus* este, de obicei, datat între sfârșitul secolului al IV-lea și începutul secolului al VI-lea. Puține cărți se pot lăuda cu un astfel de prestigiu. Eleganța și vechimea acestor exemplare voluminoase le oferă o valoare inestimabilă, ca de altfel și textul sfânt pe care îl conțin.

În lumea creștină, Biblia este o carte unică, impozantă. Și această realitate pare confirmată de însăși etimologia cuvântului, un derivat din termenul grec βιβλίον ce desemnează „cartea”. Însă în Antichitate și în Evul Mediu², Biblia

¹ Din vasta bibliografie dedicată acestui manuscris, mă limitez să indic aici doar două lucrări de sinteză: D. Fraenkel, A. Rahlfs, *Verzeichnis der griechischen Handschriften des alten Testaments. Band 1, 1, Die Überlieferung bis zum VIII Jahrhundert*, Göttingen, 2004, pp. 221-226; și T.S. Pattie, „The Creation of the Great Codices”, în J.L. Sharpe, K. van Kampen, ed., *The Bible as Book. The Manuscript Tradition*, Londra, 1998, pp. 69-71.

² În Occidentul latin, copierea sistematică a Bibliei într-un singur volum nu s-a început decât la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea. Pentru perioada anterioară, există puține Biblii complete.

era desemnată printr-un plural, vorbindu-se de „cărțile sfinte” (ἅγια βιβλία) pentru a indica ansamblul textelor ce formau Vechiul și Noul Testament, dar, de asemenea, și diversele rulouri sau volume ce compuneau această totalitate³. În cadrul unui studiu arheologic al cărții noastre paginate, *Alexandrinus* se prezintă ca o creație tehnică extraordinară, căci dimensiunile sale ample și aspectul său îngrijit reflectă o iscusință deosebită în fabricarea unui *codex*, această nouă formă a cărții apărută în jurul secolului I al erei creștine. El dă mărturie, totodată, despre o inovație intelectuală în modul de concepere al unei Biblii grecești creștine, regrupând Vechiul Testament în versiunea *Septuagintei* și scrierile canonice ale Noului Testament.

Alexandrinus a fost conceput într-un moment în care noua formă de prezentare a cărții, un caiet compus din pagini de pergament legate între ele, înlocuia sulul de papyrus și

³ Bibliile complete erau cărți foarte rare în secolele al IV-lea și al V-lea. Se știe că starețul Anastasie din deșertul Nitria (Egipt) dispunea de un codex din pergament scris de mână, care conținea întreg Vechiul și Noul Testament; a se vedea *De patrum sive verba seniorum*, (PL 73, 757C-D). Dar cei mai mulți dintre creștini nu cunoșteau Biblia decât fragmentar, așa cum o puteau auzi în timpul slujbelor religioase; a se vedea C. Marksches, „The Canon of the New Testament in Antiquity: Some New Horizons for Future Research”, în M. Finkelberg, G.G. Stroumsa, ed., *Homer, the Bible and Beyond. Literacy and Religious Canons in the Ancient World*, Leiden, 2003, pp. 175-194. Știm, de exemplu, prin intermediul adnotărilor marginale din *Sinaiticus* (*Friderico-Augustinus Lipsiensis*, f. XIII și f. XIXv), că un scrib a putut să-l confrunte cu textul unei alte Biblii, redactate anterior de martirii Pamfil și Antonin († 310). Această Biblie într-un singur volum a lui Pamfil și Antonin începea cu cartea întâi a *Regilor* și se încheia cu *Estera*. Prin urmare, la începutul secolului al IV-lea, Bibliile într-un singur volum nu erau prea dese. Trebuie mai bine să ne imaginăm o cutie ce conținea mici *codici* sau rulouri. Privind existența târzie a unui *volumen* pentru o întrebuințare liturgică, a se vedea A. Grabar, „Un rouleau liturgique Constantinopolitain et ses peintures”, în *Dumbarton Oaks Papers* 8, 1954, pp. 153-199.

în care, concomitent, se constituia canonul Scripturii. Această transformare, în cursul căreia creștinii adoptă codexul drept suport pentru fixarea propriului canon biblic, găsește o ilustrare particulară în *Alexandrinus*. El conține de fapt o scriere ce nu figurează nici în *Vaticanus*, nici în *Sinaiticus*: o Psaltire încreștinată. Pentru prima dată, cartea Psalmilor din Biblia ebraică este introdusă de texte ale Părinților Bisericii și urmată de o serie de paisprezece ode.

Această colecție de Ode reprezintă cea mai remarcabilă podoabă a acestui proces de încreștinare a textelor proprii religiei ebraice, deoarece ea reunește într-o singură secțiune cântece și rugăciuni luate atât din cărțile Vechiului, cât și ale Noului Testament. Cartea *Odelor*, conținută în *Alexandrinus*, este locul unde se unesc în mod concret cele două Testamente.

* * *

Codexul *Alexandrinus* se păstrează astăzi la Biblioteca Britanică, unde este catalogat: *Royal* sau *Regius* I D V-VIII. Editorii corpului biblic l-au desemnat cu litera A. Este un manuscris pe pergament, cuprinzând 773 foi⁴ și împărțit în prezent în patru volume⁵. Primele trei conțin Vechiul Testament, ultimul, pe cel Nou.

⁴Manuscrisul original trebuia să conțină un total de 820 foi; din varianta care a ajuns la noi lipsesc mai mult de 40 pagini.

⁵Cele patru volume ale manuscrisului – având numerele de cotă de la V la VIII – conțin 279 (vol. 1), 238 (vol. 2), 118 (vol. 3) și respectiv 144 foi (vol. 4). Potrivit cardinalului Giovanni Mercati, manuscrisul ar fi fost mai întâi împărțit în două volume. Această ipoteză se bazează pe două note marginale, care ar putea data din secolul al IX-lea. Potrivit acestor adnotări referitoare la semnăturile caietelor și în funcție de dispunerea titlurilor în *pinax*, G. Mercati consideră că primul tom regrupa primele două volume (V și VI), iar al doilea ultimele două (VII și VIII); a se vedea G. Mercati, „Opere minori III (1907-1916)”, în *Studi e testi* 78, Vatican, 1937, pp. 154-158.

În raport cu cei doi predecesori ai săi din secolul al IV-lea, *Alexandrinus* se deosebește prin dimensiunile sale și prin dispunerea textului în pagină. De fapt, *Sinaiticus* adoptă o dimensiune de aproape 380 pe 340 mm, iar textul este copiat pe patru coloane. Dimensiunea codexului *Vaticanus* este perfect pătrată (275 pe 275 mm), doar că textul este dispus fie pe trei, fie pe două coloane. În schimb, *Alexandrinus* se prezintă sub forma unei cărți dreptunghiulare (327 pe aproape 254 mm), cu textul pe două coloane. Există, prin urmare, o evoluție între dispunerea textului pe patru coloane din *Sinaiticus*, tributară aranjării în pagină din ruloarele de papyrus, și dispunerea în două coloane din *Alexandrinus*, care confirmă o evoluție în raport cu acest model și impune dreptat *codexului* formatul dreptunghiular. Alte progrese tehnice asociate descoperirii de noi posibilități oferite de *codex* îl disting pe *Alexandrinus* de predecesorii săi.

Astfel, *Alexandrinus* este primul codex ce indică începutul unui nou paragraf printr-o inițială scrisă în format mai gros, plasată în relief în marginea textului. Această dispoziție facilitează atât efortul de lectură, cât și de localizare a pasajelor de pe o pagină sau în interiorul cărții. În plus, fiecare carte biblică se încheie cu o însemnare care cuprinde titlul cărții, dar mai ales cu o ornamentație⁶. Nu se poate

⁶Studiul decorațiilor ce ornamează subscrierile și colofoanele, precum și luarea în considerație a caracteristicilor paleografice i-au ajutat pe Herbert Milne și Theodore Skeat să identifice doi copişti în *Alexandrinus*; vezi H.J.M. Milne, T.C. Skeat, *Scribes and Correctors of the Codex Sinaiticus*, Londra, 1938, pp. 91-93 și pl. 30. Ei au corectat astfel opinia exprimată anterior de Frederick Kenyon, director la British Museum la începutul secolului trecut, care distingea cinci scribi diferiți; a se vedea F.G. Kenyon, *The Codex Alexandrinus in reduced photographic facsimile. New Testament and Clementine Epistles*, Londra, 1909. Pentru H. Milne și T. Skeat, primul copist (copist 1) este responsabil pentru următoarele cărți: *Octateuh* (ff. 1r-160v), *Şaisprezece profeți* (ff. 277r-417r), *1-4 Macabei* (ff. 470r-522v), *Iov-Sirah* (ff. 570-639v). Potrivit lui Milne și Skeat, cei

încă vorbi de un adevărat manuscris anluminat, dar scrierea cu majusculă biblică și ornamentația face din el un manuscris de ceremonial destinat unui important comanditar, o biserică sau o mănăstire.

Cu mult timp în urmă, specialiștii au încercat să asocieze fabricarea celor două mari Biblii ale secolului al IV-lea cu evenimente istorice bine documentate. Ei au legat producerea codexurilor *Sinaiticus* și *Vaticanus* de două loturi de copii ale Bibliei comanditate în cursul secolului al IV-lea de împăratul Constantin și apoi de fiul său Constant⁷. Eusebiu de Cezareea ne spune de fapt, în cartea sa *Viața lui Constantin* (IV, 35-37), că împăratul, care murise în 337, adică cu doi ani înaintea lui Eusebiu, i-a cerut să-i procure cincizeci de Biblii pentru bisericile din noua sa capitală, Constantinopol. Atanasie al Alexandriei, în lucrarea sa *Apologie către împăratul Constantin* (4), relatează, la rândul său, că a fost solicitat de împăratul Constant pentru același serviciu.

După cunoștințele mele, nimeni nu a putut asocia producerea codexului *Alexandrinus* unui eveniment istoric specific, dar mărimea manuscrisului, calitatea pergamentului, precum și măiestria copiștilor sunt semnele unei ediții de lux, comparabilă cu cea menționată de Eusebiu și Atanasie. Într-adevăr, comanda de realizare a unui manuscris precum

trei copiști pe care Kenyon îi identifica pentru Noul Testament sunt de fapt același copist 1, căruia trebuie să-i atribuim și copierea foilor 1-158v din volumul 4. Al doilea copist (copist 2) s-a ocupat de următoarele cărți: *Regi* și *Paralipomena* (ff. 161-276v), *Estera* – 2 *Ezdra* (ff. 418-469v), *Psalmi* și *Ode* (ff. 523-569v), *Epistolele lui Clement* (vol. 4, ff. 159-169v). În final, trebuie totuși menționat că Guglielmo Cavallo a sugerat că partea din Noul Testament scrisă de copistul 1 ar fi opera unui al treilea copist (copist 3); a se vedea G. Cavallo, *Ricerche sulla maiuscola biblica*, Firenze, 1967, pp. 77-81.

⁷ Pentru o încercare făcută în acest sens, a se vedea T.C. Skeat, „The codex Sinaiticus, the codex Vaticanus and Constantine”, în *Journal of Theological Studies* 50, 1999, pp. 583-621.

Alexandrinus poate să provină din sfera imperială sau a celor mai înalte autorități ecleziastice.

Conținutul codexului *Alexandrinus* este, de asemenea, un criteriu care-l diferențiază de celelalte două vechi manuscrise biblice. În ceea ce privește *Septuaginta*, *Alexandrinus* este singurul care conține ansamblul celor patru cărți ale *Macabeilor*; nici una dintre aceste cărți nu se găsește în *Vaticanus*, iar *Sinaiticus* conține doar 1 și 4 *Macabei*. Or, ultimele două cărți ale *Macabeilor* sunt texte ebraice care există numai în limba greacă și nu fac parte din canonul biblic ebraic, protestant sau catolic. Cartea 4 *Macabei* nu a fost reținută în Biblia ortodoxă*.

Pentru Noul Testament, una dintre particularitățile codexului *Alexandrinus* este că el conține la sfârșit două epistole atribuite lui Clement Romanul. Or, aceste *Epistole* ale lui Clement⁸ nu fac parte din textele canonice ale Noului Testament. În manuscris, ele urmează după *Apocalipsă*. Or,

* Cartea 4 *Macabei* figurează totuși alături de celelalte cărți deutero-canonică sau ἀναγιγνωσκόμενα (cărți recomandate a fi citite, cărți bune de citit) în Biblia ortodoxă greacă, sârbă și edițiile vechi românești (1688, 1795, 1855) [n.tr.].

⁸ Prima epistolă este o scrisoare autentică adresată de Clement, al treilea (potrivit lui Irineu de Lyon) sau al patrulea episcop al Romei (potrivit lui Eusebiu de Cezareea), Bisericii din Corint și a fost compusă la sfârșitul secolului I. Ea face parte, împreună cu *Didahia*, din primele texte patristice. A doua epistolă, către corinteni, este mai mult o omilie, ea fiind compusă în a doua jumătate a secolului al II-lea, și deci este apocrifă. Este interesant faptul că *Alexandrinus*, care a fost la originea redescoperirii acestor epistole în Occident și care este cel mai vechi martor, asociază numele lui Clement Romanul acestei omilii care pare să provină, potrivit specialiștilor, mai degrabă dintr-o comunitate iudeo-creștină egipteană sau siriană; a se vedea F.X. Funk, K. Bihlmeyer, M. Whittaker, A. Lindemann, H. Paulsen, *Die Apostolischen Väter*, Tübingen, 1992, pp. 77-79 și pp. 152-153; și A. Lindemann, *Die Clemensbriefe*, Tübingen, 1992.

nici *Epistolele lui Clement*, nici *Apocalipsa*, cu care se încheie textul Bibliei din *Alexandrinus*, nu fac parte din lista cărților Noului Testament considerate canonice de Sinodul local de la Laodiceea din anul 364. În canonul 59 al acestui sinod se stipulează că „nu trebuie să se citească în Biserică cântări sau psalmi speciali, nici alte cărți decât Scripturile canonice ale Vechiului și Noului Testament”; și pentru ca să știm care sunt aceste Scripturi canonice, sinodul le enumeră în canonul 60⁹. Nici o mențiune nu este făcută în lista din canonul 60 la *Epistolele lui Clement* sau la *Apocalipsă*. Această observație poate fi importantă atunci când știm că acest canon 60 enumeră, cu puține deosebiri, toate celelalte cărți ale Noului Testament în ordinea adoptată de *Alexandrinus*.

La origine, acest final apocrif al manuscrisului nostru se prelungea cu o altă scriere pseudoepigrafică, *Psalmii lui Solomon*¹⁰. Acest text nu mai apare în stadiul actual al codexului *Alexandrinus*, el fiind doar menționat într-un *pinax* copiat de o mână mai târzie și așezat în fruntea manuscrisului¹¹. Pierderea foilor cu *Psalmii lui Solomon* este probabil accidentală, și de altfel de așteptat la finalul unui *codex* așa de consistent, dar trebuie avut, de asemenea, în vedere și faptul că ea poate fi rezultatul unui act deliberat de mutilare

⁹ A se vedea C.H. Turner, *Ecclesiae Occidentalis Monumenta Iuris Antiquissima. Canonum et Conciliorum Graecorum Interpretationes Latinae*, Oxford, 1939, pp. 389-392.

¹⁰ Pentru acest text, a se vedea S. Holm-Nielsen, „Die Psalmen Salomos”, în W.G. Kümmel, H. Lichtenberg, ed., *Jüdische Schriften aus hellenistisch-chrömischer Zeit*, IV / 2, Gütersloh, 1977, pp. 49-112.

¹¹ În *pinax*, titlul *Psalmii lui Solomon* se situează imediat după mențiunea „OMOY BIBLIA”. Adverbul ὁμοῦ, care înseamnă „împreună, în același timp”, reprezintă o formă de comentariu din partea autorului *pinax*-ului în fața acestei abateri de la canonul biblic. Acești 18 psalmi traduși din ebraică în greacă au fost compuși în Palestina după anul 48 î.Hr.

a manuscrisului, pentru a-l face cât mai conform canonului biblic.

În orice caz, stadiul original al codexului *Alexandrinus* mărturisește despre o perioadă în care canonul nu este încă definitiv fixat. Cărțile deuterocanonice ale *Macabeilor* sunt plasate la sfârșitul cărților istorice ale Vechiului Testament, *Epistolele* lui Clement vin după Noul Testament și *Psalmii lui Solomon* sunt lăsați în penumbra canonicității: această Biblie mărturisește încetineala și complexitatea constituirii canonului biblic. Totuși una dintre inovațiile din *Alexandrinus* a supraviețuit în Psaltirile liturgice ortodoxe, și anume colecția sa de ode de la sfârșitul psalmilor.

Această colecție de cântece și rugăciuni atribuite unor personaje biblice poate lăsa impresia unei dubluri în sânul Bibliei din *Alexandrinus*, deoarece aceste texte sunt extrase din alte cărți ale *Septuagintei* sau din *Evanghelia după Luca*. Cu toate acestea, ele nu purced din aceleași tradiții cu cărțile în cauză. Variantele textuale din Ode indică faptul că opera antologistului a fost realizată anterior pe baza unor surse diferite¹². În plus, colofonul, care marchează sfârșitul seriei, desemnează ansamblul acestor texte ca fiind „ode”, în timp ce majoritatea titlurilor conțin cuvântul „rugăciune” (προσευχή)¹³. Această diferență între titlurile individuale și numele generic este de înțeles doar dacă ținem cont că

¹² Deja în 1871 s-a constatat că textul celor paisprezece cântări nu corespundea pasajelor din Vechiul și Noul Testament ce se găsesc în alte cărți din *Alexandrinus*. W. Christ și M. Paranikas scriau în acest sens: *inde intellegere possis, quod vetustissimo psalterio christianorum, quod codice Alexandrino versionis graecae veteris testamenti servatum esse supra monuimus, insertus legitur*; a se vedea W. Christ, M. Paranikas, *Anthologia Graeca carminum christianorum*, Leipzig, 1871, p. XXII. Pentru un studiu sistematic al acestor variante textuale, a se vedea teza lui James A. Miller, *„Let us sing to the Lord”. The Biblical Odes in the Codex Alexandrinus*, teză nepublicată, Marquette University, Milwaukee (Wisconsin), 2006.

¹³ În această privință, a se vedea *infra*, p. 161 ș.u.

termenul „odă” nu se aplică aici la un gen literar sau la un tip de formă poetică, ci decurge dintr-o necesitate liturgică¹⁴. Cele paisprezece texte sunt reunite în categoria „Ode” pentru că sunt texte cântate în timpul slujbelor liturgice. În final, copistul odelor a fost atent să noteze într-un colofon bicolor mențiunea „paisprezece Ode”. Această cifră nu ar trebui să fie citită doar ca simpla sumă a diferitelor cântări, ci ca indiciu al unei dispoziții normative. Cifra „14” pare a fi menționată aici în vederea delimitării unei liste canonice. Putem deci concluce că a existat deja înainte de *Alexandrinus* o Psaltire cu ode, care a servit de model pentru copistul codexului *Alexandrinus*. De altfel, Isihie Presbiterul, despre care se crede în general că a trăit în secolul al V-lea în Ierusalim, scrie glose la Ode, ceea ce atestă că această colecție era destul de bine cunoscută pentru a-i putea face exegeza. Acest adaos al Odelor după Psaltire formează un ansamblu ce răspunde necesității practice de a reuni Psalmii și Odele într-o carte unică de cântece creștine. Micul codex al Psaltirii încreștinate care a fost recopiat în Biblia din *Alexandrinus* pare, într-adevăr, să fi format o carte liturgică, deoarece el este introdus de povățuirile Părinților Bisericii din secolul al IV-lea, explicând sensul creștin al psalmilor, și de un tabel repartizând recitarea lor potrivit orelor din zi și noapte.

Locul și data realizării codexului *Alexandrinus*

Orice studiu al unui manuscris are sens în măsura în care el reușește să precizeze locul și data când acesta a fost copiat. În cazul codexului *Alexandrinus*, perioada datării este destul de extinsă și multiple sunt ipotezele privind proveniența

¹⁴ Aceasta este una dintre tezele lui H. Schneider, „Die biblischen Oden im Christlichen Altertum”, în *Biblica* 30, 1949, pp. 28-65; în special pp. 52-57.

Listele evreilor „salvați” în Biblie și în iudaismul elenistic

În continuarea celor două „Ode” ale lui Moise și a cuvintelor Anei, colecția din *Alexandrinus* prezintă o listă de texte purtând titlul de „rugăciune” (προσευχή). Preistoria acestei liste se găsește în cele mai vechi liste de rugăciuni prezente în Biblie, numeroase în iudaismul elenistic și reluate apoi de creștini, în special de Origen, care le propune drept modele pentru creștini în tratatul său *Despre rugăciune*.

Rugăciunile biblice de mijlocire cu evocarea trecutului și articulația καὶ νῦν, „și acum”/„acum, de asemenea”

Una dintre formele de rugăciune foarte utilizate în Biblie este rugăciunea de mijlocire care, după chemarea adresată lui Dumnezeu și înainte de prezentarea cerinței efective, reamintește cererile din trecut, enumerând rugămințile ce au fost deja ascultate de Dumnezeu. După această aducere aminte, cererea este introdusă cu vigoare și emfază prin locuțiunea *we`attâh* (וְעַתָּה), tradusă în greacă cu καὶ νῦν), „Și acum...”, urmat, de obicei, de un imperativ adresat Domnului, de tipul „izbăvește-ne!”¹. Aceasta este schema rugăciunilor biblice de mijlocire la care mă voi referi cu câteva exemple mai departe în acest capitol.

Bazându-se pe exemplele istorice care arată continua milostivire a Dumnezeului Atotputernic pentru poporul Său,

rugătorul este încrezător că cererea sa de astăzi va fi „acum, de asemenea” ascultată de Dumnezeu lui Israel. Evocarea trecutului corespunde datoriei de pomenire²: cel ce se roagă amintește personajele care din vechime s-au întors la Dumnezeu și au fost izbăvite, și această pomenire a lor este fundamentul rugăciunii sale, ceea ce-l întărește. Într-o stare de păcat urmată de deznădejde (două elemente legate de viața evreilor), cel ce se roagă enumeră exemplele similare oferite de istoria poporului său. Καὶ v̄v înseamnă atât

¹ Despre καὶ v̄v, a se vedea A. Laurentin, „*We'attah-Kai n̄vn*. Formule caractéristique des textes juridiques et liturgiques (à propos de Jean 17,5)”, în *Biblica* 45, 1964, pp. 168-195 și 413-439. Această locuțiune este bine atestată în greaca clasică. A se vedea P. Chantraine, DELG, s.v. καί: „de asemenea”, „particulă emfatică devenită copulativă ce indică, mult mai clar decât τε, o adăugare și un progres”. N. Turner, *A Grammar of New Testament Greek*, vol. III, *Syntax*, Edinburgh, 1963 (p. 335) aranjează καὶ v̄v alături de καὶ τίς pentru întrebunțările adverbiale ale lui καί și îi subliniază tonalitatea emfatică ce s-ar putea traduce cu „well, then...”. Καὶ v̄v indică oralitatea (ca atunci când Dumnezeu îi vorbește lui Moise în Ieș. 3,9-10; 4,12...); anunță o nouă situație sau un ordin, un îndemn. Această utilizare este constantă în *Testamentele celor doisprezece patriarhi*. A. Laurentin a studiat numeroasele utilizări ale locuțiunii în Biblie: 264 ocurențe în TM, tradusă 210 de ori cu καὶ v̄v în LXX.

² Amintirea trecutului este prezentă în psalmii didactici, cum ar fi Ps. 77 sau 104-105. Rugăciunile de pocăință ale vechiului Israel studiate de E. Lipinski, *La liturgie pénitentielle dans la Bible*, Paris, 1969, sunt de același tip ca și rugăciunile de mijlocire pe care le prezentăm aici. Schema lor include o readucere aminte a faptelor lui Dumnezeu, încununată de prevetire a mântuirii. E. Lipinski semnalează regula acestei anamneze la Qumran (1QS I,16-II,18) și oferă, cu privire la μνημόσυνον din Înt. Sir. 50,16, o bibliografie despre datoria de pomenire, cu referire la radicalul z-k-r. Recunoaștem, de asemenea, motivul deuteronomic esențial: trebuie să ne amintim neîncetat lecțiile istoriei ce stau la baza credinței lui Israel: Deut. 4,31-40, Domnul este un Dumnezeu milostiv, El nu va uita legământul Părinților: „Întrebați zilele care au fost...”; Deut. 9,7: „Ține minte și nu uita...”; Deut. 32,7: „Adu-ți aminte de zilele cele de demult...”.

că noua rugăciune se adaugă la vechile rugăciuni („Și acum...”), cât și faptul că va exista „acum, de asemenea” o reînnoire a milostivirii lui Dumnezeu pentru poporul Său. Aceasta este cel puțin ceea ce am citit noi în texte. Argumentația este uneori explicită: deoarece în trecut, unul sau altul din evrei a văzut ruga sa bine primită de Dumnezeu, „așadar, acum, de asemenea”, dacă poporul adresează în mod corespunzător rugăciunile singurului său Dumnezeu, Milostiv și Atotputernic, dacă el rămâne supus legilor Legământului, încă o dată mântuirea îi va fi dăruită. Rugăciunile din trecut pot fi „reactualizate” în prezent³. Catalogul evreilor „salvați” de Dumnezeu, conținut într-o listă mai mult sau mai puțin lungă, va putea fi reluat de creștini ca o listă de „rugăciuni” ce vor fi la fel de eficiente.

Exemplul rugăciunii lui Samuel în 1 Regi 12

Un exemplu al acestui tip de rugăciune este în mod particular frapant: în *Cartea întâi a Regilor* (1 Regi), la capitolul 12⁴, profetul Samuel mijlocește pentru poporul ce păcătuia cerându-i să le numească un rege. El va obține de la Dumnezeu o minune prin care îi va avertiza pe evrei împotriva încăpățănării lor. Discursul său este marcat de patru întrebări emfaticale ale locuțiunii *καὶ vūv*, dintre care ultima, în versetul 16, introduce cererea de mijlocire: „și acum sculați-vă

³ E. Lipinski, *Liturgie pénitentielle...*, nu vorbește de utilizarea lui *καὶ vūv* dar explică perfect rolul evocării trecutului în serviciul cultic (p. 109: „anamneza, adică comemorarea evenimentelor trecute..., avea rolul să le actualizeze în cult”). Această practică ebraică a anamnezei constituie modelul anamnezei (sau „anafora”) din Liturgia creștină: a se vedea *infra*, p. 246, n. 7.

⁴ Această rugăciune nu face parte din colecția pe care o studiem. A se vedea analiza ei în *La Bible d'Alexandrie 9.1, Premier Livre des Règnes* (M. Lestienne), Paris, 1997.